

K METODOLOGII KRITICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY A JEJÍ KATEGORIÁLNÍ VÝSTAVBĚ

Petr Kužel

Juraj Halas, Metodológia kritickej sociálnej vedy. Marxova kritika politickej ekonomie (Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2013), 157 s. ISBN 978-80-223-3460-0

V současných sociálních vědách je často skloňován pojem „kritická teorie“, přičemž mnohdy se s tímto pojmem pracuje poněkud rozvolněně. Juraj Halas se ve své knize zabývá otázkou, jak mohou být společenskovědné teorie kritické, a rigorózním způsobem analyzuje, jaká kritéria by měla daná teorie splňovat, aby ji bylo možno označit za *kritickou*. Kritickou teorii tedy nezkoumá z historické perspektivy, nezkoumá její genezi či různé její větve, zkoumá naopak její vnitřní kategoriální výstavbu, její vlastní povahu a, jak napovídá název, její *metodologii*.

Vzhledem k tomu, že Halasova kniha není bohužel v českých knihkupectvích dostupná a zřejmě jen minimum čtenářů či čtenářek se s ní mělo možnost seznámit, je

dle mého názoru funkční – před vlastním posouzením knihy – stručně představit její základní strukturu, argumentaci a také Halasovo vymezení kritické teorie a její kritické funkce.

Základním rysem kritických teorií, jak je Halas v souladu s tradičním vymezením tohoto pojmu chápe, je to, že tyto teorie netvrdí pouze, jak se tzv. „věci mají“ (i když i to je samozřejmě jejich součástí, tak jako ostatně každé teorie či vědy), ani pouze neinterpretují daná fakta (ať již kauzálně, funkcionálně, strukturálně či jinak). Jejich hlavní rys spočívá v tom, že (kromě dvou výše zmíněných aspektů) kritické teorie vysvětlují, *jak a proč* o věcech zkoumání vznikají *systematicky* chybná, společensky produkováná iracionální přesvědčení aktérů společnosti, a vysvětlují také to, proč jsou tato *systematicky* chybná přesvědčení aktéry samými mylně považována nikoli za pouhé přesvědčení, nýbrž za *poznání*.

S tímto cílem kritické teorie je spojená samozřejmě určitá specifická kategoriální výstavba a určité pojmové nástroje a postupy. Halas strukturu této výstavby explikuje na základě Marxovy kritiky politické ekonomie. Sám tento Halasův rozbor Marxovy kritiky lze považovat za velmi podnětný. Jeho kniha si však klade větší cíl: z analýzy Marxovy kritiky politické ekonomie vytěžit obecnější závěry a formulovat určité metodologické postupy, jejichž aplikace by byla využitelná pro kritickou teorii jako takovou, resp. pro její *kritickou funkci*. Jestliže je totiž, jak píše Halas, „možno Marxovu teorii považovat za paradigmatický příklad kritické teorie, potom se závěry práce, týkající se povahy kritické funkce, dají vztáhnout na každou společenskovední teorii, jež by tento příklad chtěla napodobit“ (s. 20).¹ Výsledky Halasovy práce by tak měly osvětlit vlastní povahu kritických teorií a měly by být, jak autor uvádí, „nápomocné při dalších úvahách o výstavbě teorií tohoto typu“ (s. 8).

V úvodní části své práce se Halas zabývá různými interpretačními přístupy v sociálních vědách. Podrobněji se věnuje interpretativismu, tedy přístupu, který se pokouší sociální fakta a sociální jednání vysvětlit tím, že odhalí významy, které tomuto jednání připisují jednotliví aktéři. Halas dle mého názoru právem argumentuje, že tento přístup vlastně rezignuje na explanaci v pravém slova smyslu a že v krajním případě se takovýto přístup může stát pouze registrátorem jednotlivých kontingentních událostí.

Abychom tedy skutečně vysvětlili určité jednání, potřebujeme odhalit více než jen významy, které aktéři svému jednání připisují. Halas v této souvislosti uvádí tanec příslušníků indiánského kmene Hopi, který má přivolat déšť. Ačkoli v tomto příkladu je přímým motivem jednání aktérů přivolat déšť, plní tento rituál „latentní funkci“ (Merton), kterou může být například posílení skupinové identity apod. Vysvětlení této latentní funkce přitom není možné pouze odhalením intencí aktérů, jelikož tato funkce je *nezamýšleným*, nikoli zamýšleným důsledkem daného konání (její naplnění není intencionálním záměrem). Vysvětlení proto musí nutně přesahovat systém aktérských

¹ Čísla v závorkách odkazují k recenzovanému textu. Slovenský text převádím do českého jazyka.

významů. Zároveň ovšem nelze při vysvětlení sociálního jednání od těchto přímých motivů a významů zcela odhlédnout, jelikož, bez ohledu na jejich neadekvátnost či iracionálnost, jsou to právě ony, co je *přímým* motivem daného jednání v dané společnosti.

Halas v této souvislosti zavádí do své argumentace několik důležitých kategorií, které jsou klíčové pro jeho další analýzu kritické funkce kritických teorií i pro jeho vysvětlení kategoriální metodologické výstavby Marxovy kritiky. Jsou to pojmy: „kategoriální schéma“ a „koherentní celek“, které si vypůjčuje z teorie vědy od Faye a Moona,² a *vztah* těchto kategorií.

Koherentní celek představuje významové struktury, jejichž prostřednictvím jednotliví aktéři chápou vlastní jednání; představuje strukturu toho, co si tito aktéři myslí a vědí (či se domnívají, že vědí) o praktikách, jichž se účastní. Oproti tomu *kategoriální schéma* představuje strukturu kategorií, které nejsou součástí aktérských významů. Sociálně kritická teorie pak musí vytvořit takové konceptuální vztahy, které „umožní vysvětlovat významy tvořící první komponent (případně jejich původ) pomocí významových struktur druhého komponentu“ (s. 26).

Tyto tři momenty Halas spojuje s pojmem *kritická funkce*, který přebírá od Václava Černíka a Jozefa Viceníka, přičemž společenskovědní teorie, které mají tuto kritickou funkci, se vyznačují následujícími třemi charakteristikami:

1) Vysvětlují konání pomocí příčin, které aktérům či vědkyni,³ případně oběma, nejsou bezprostředně zjevné.

2) Odкрývají reálné účinky konání, které nemusí být aktéry zamýšlené, pochopené či dokonce uvědomované.

3) Vysvětlují, proč příčiny a účinky zůstávají aktéry nepochopené anebo neuvědomované, resp. proč jsou chápány právě daným (zpravidla neadekvátním anebo iracionálním) způsobem. (S. 15)

Než přistoupíme k Halasovu rozboru kritické funkce a metodologie kritických teorií, zastavme se u jejich dvojího významu: teoretického a praktického. *Teoretický* význam kritické teorie lze formulovat se značnou mírou zjednodušení takto: Tím, že kritická teorie zahrnuje jak předteoretické pojmy, které odpovídají aktérským významům,

² Srov. Brian Fay, J. Donald Moon, „What Would An Adequate Philosophy of Social Science Look Like?“, *Philosophy of the Social Sciences* 7, 1977, č. 3, s. 209–227.

³ Halas na tomto a řadě jiných míst odmítá používat generické maskulinum a místo toho píše femininum „vědkyně“, „oponentka“ apod. Ačkoli lze jistě porozumět motivům, proč to dělá, přesto si myslím, že takováto forma zápisu nedává příliš smysl. Zatímco pojem „vědec“ či „oponent“ je nepříznakové generické maskulinum, a zahrnuje tedy jak „vědce“, tak „vědkyni“, a žádné pohlaví tudíž nevyklučuje, výraz „vědkyně“ není generické femininum (na rozdíl například od slova „kočka“, které zahrnuje jak „kočky“, tak „kocoury“), je příznakové, a označuje proto specificky *pouze* ženy. Není pak jasné, proč by například ve větě: „Dialektika‘ založená na této formě argumentu však plní jistou pragmatickou funkci: [...] Je jakýmsi referenčním rámcem, který umožňuje najít společnou řeč s oponentkou“ (s. 131), měl onen referenční rámec umožnit nalezení společné řeči *pouze* s *oponentkou*, a nikoli i s *oponentem*.

tak pojmy, které odpovídají dané teoretické reflexi těchto praktik, a vysvětluje jejich *vztah*, vysvětluje tím (v případě, že je úspěšná) dané jednání jednotlivých aktérů.⁴ Zároveň odstraňuje iracionální přesvědčení a rozpory, které jsou vlastní těm teoriím, které nekriticky přebírají své kategorie z aktérského jednání (z koherentního celku), a je tak vlastně kritikou těchto teorií. Ty teorie, které ještě neprošly kritikou, se tak stávají explanandem kritické teorie a kritická funkce umožňuje jejich další teoretický rozvoj. Proto může být a také je zdrojem vědeckého pokroku (s. 17).

Co se týče *praktického* významu kritických teorií, vidí je Halas, a lze s ním v tomto bodě opět jediné souhlasit, v tom, že

[...] kritické teorie se mohou stát motivem kolektivního jednání, jehož cílem je společenská změna ve smyslu přeměny společenských institucí, pořádků, pravidel a praktik, a jí odpovídající změna systémů významů. Významové struktury, pomocí kterých teorie odhaluje systematickou iracionalitu anebo neadekvátnost významových struktur aktérů, si mohou osvojit sami aktéři a použít je na to, aby porozuměli vlastní situaci a mohli v ní konat novým transformativním způsobem. Vědecká teorie o jednání určitého druhu se tak sama stává součástí jednání jiného druhu. (S. 18)

Můžeme říci, že emancipační potenciál kritické teorie tak spočívá v nejobecnější rovině v tom, že odhaluje skryté represivní mechanismy dané společnosti, které právě nejsou přítomny v aktérské významové struktuře, a nejsou proto uvědomovány. Odhalení těchto mechanismů spolupůsobí jako významný faktor v procesu osvobození se od nadvlády společenských imperativů, které lidé svým jednáním sami reprodukují. (Srov. *ibid.*)

Jaké jsou ale možnosti fundování takovéto kritické teorie? Halas se vymezuje vůči klasickému fundacionalismu spočívajícímu ve zkratce v tom, že vědecké poznání má být založeno na určité všeobecné epistemologii a jí má být fundováno. Epistemologie je tak nadřazena jednotlivým vědám. Halas sympatizuje spíše s naturalizovanou epistemologií, dokonce své stanovisko v této otázce prohlašuje za „antifundacionalistické“ v tom smyslu, že „nechce kritickou funkci založit nezávisle na jejích hotových podobách v sociálních vědách, ale naopak [chce] prozkoumat jednotlivý příklad jejího uplatnění nástroji filosofie vědy“ (s. 20). (Jeho přístup je mimochodem ovlivněn přístupem filosofie vědy tzv. bratislavské filosofické školy.)

⁴ Konfuzní teoreticky nereflektované představy jednotlivých aktérů o jejich vlastním jednání považuje Marx za „společensky platné, tedy objektivní“ formy myšlení. Z toho důvodu jim jejich konfuznost neznemožňuje efektivně jednat, ačkoli se při bližším pohledu ukáží jejich přesvědčení jako kontradiktorní. Někdo zkrátka může efektivně dosahovat zisku, aniž by rozuměl podstatě kapitalistického produkčního způsobu. Může se klidně domnívat, že mzda je „cenou za práci“, a nikterak mu to nebrání, aby jednal účelně a ze svého pohledu smysluplně. Problém nastává, když se tyto pojmy přebírají z aktérského kontextu bez předchozí kritiky. To je pak již v daném teoretickém systému vážnou chybou.

Tímto příkladem je, jak bylo řečeno, Marxova kritika politické ekonomie. Halas se snaží ukázat, v jakém smyslu je Marxova analýza kritická, jak konkrétně naplňuje požadavky na kritickou funkci vytyčenou zběžně výše a jak může být potenciálním zdrojem dalšího rozvoje sociálních věd (s. 22).

Při realizaci tohoto úkolu vychází z několika myšlenkových okruhů. Jednak jsou to úvahy již zmiňovaného Faya a Moona o úloze kritiky v sociálních vědách, dále je to tzv. „nové čtení Marxe“ (*neue Marx-Lektüre*), které se zrodilo v šedesátých letech v Německu a které ve svém čtení Marxe zdůrazňuje Marxovu kategoriální a metodologickou kritiku politické ekonomie jako disciplíny. Zaměřuje se na vztah kritiky politické ekonomie k předcházejícím teoriím, na otázku, jaký je předmět *Kapitálu*, na výklad Marxovy metody výkladu ekonomických kategorií apod.⁵

Třetím hlavním zdrojem Halasovy intelektuální inspirace je již zmíněná filosofie vědy tzv. bratislavské filosofické školy. Inspirací mu jsou zejména práce Václava Černíka (zejm. jeho práce *Problém zákona v marxistické metodologii vied /1977/*), a na něj navazující práce Igora Hanzela.

*

Je třeba zdůraznit, že tradice nového čtení Marxe je u nás prakticky neznámá. Halasovu práci lze proto ocenit i z toho ohledu, že se mu podařilo propojit závěry autorů spadajících do této tradice s nemarxistickými analytickými přístupy a filosofií vědy, a vlastně již tím, byť jen částečně a nepřímou, tyto teorie zprostředkovat české a slovenské odborné veřejnosti. Marx a jeho kategoriální kritika se tak může díky tomuto zprostředkování stát zajímavým a podnětným autorem i pro ty teoretiky, kteří se zabývají teorií vědy a kteří jinak marxismus odmítají.

Na druhou stranu je možná v této souvislosti vhodné doplnit, že podobný druh kritiky, který zahájila tradice nového čtení Marxe a který by byl pro účely Halasovy práce rovněž podnětný, objevuje se i v jiných myšlenkových tradicích, s nimiž Halas nepracuje. Zmínit můžeme například tradici, která vychází z prací Louise Althussera, který se rovněž pokouší propojit Marxe s filosofií vědy, konkrétně s francouzskou historickou epistemologií (Bachelard, Canguilhem, Cavaillès aj.) a interpretuje Marxe a jeho kategoriální výstavbu *Kapitálu* právě jako významný příspěvek k teorii vědy. Jádrem jeho teoretického zájmu jsou přitom přesně ty oblasti a problémy, které jsme zmiňovali v souvislosti s novým čtením Marxe. Jeho žáci, jako například Jacques Bidet, pak dospívají k podobnému typu analýz jako právě Halasem zmiňovaní autoři z nového čtení Marxe.⁶

⁵ Halas mimochodem význam *nového čtení Marxe* stručně přibližuje i v nedávno publikované recenzi studii: Juraj Halas, „Úvod do Marxovho myslenia“, *Kontradikce. Časopis pro kritické myšlení* 1, 2017, č. 1, s. 83–91.

⁶ Srov. Jacques Bidet, *Que faire du „Capital“? Matériaux pour une refondation* (Paris: Klincksieck, 1985); též, *La Valeur comme grandeur et comme rapport social* (Paris: Centre d'études et de re-

Zmínit bychom mohli rovněž v současné době rozvíjenou tradici tzv. Wertkritik autorů jako Norbert Trenkle, Ernst Lohoff, Anselm Jappe, Robert Kurz, Jean-Marie Vincent, který mimochodem propojuje Wertkritik s althusserovským přístupem, a dalších. Pro rozvoj kategoriální kritiky Marxova *Kapitálu* je pak třeba dle mého soudu vyzdvihnout zejm. dílo nedávno zesnulého Moishe Postona.⁷

Halasovi ovšem nejde o představení těchto interpretací a jejich jednotlivých nuancí, což by ostatně byl úkol pro tým odborníků, ale míří přímo k problému, který si vytyčil, a to je již zmiňovaný problém metodologie společenských věd. Ten dělí do dvou oblastí. V první části knihy analyzuje kategorie politické ekonomie a Marxovu kritiku, v druhé kategoriální výstavbu kritiky politické ekonomie.

*

Na základě již zmiňovaných pojmů koherentní celek a kategoriální schéma přibližuje Halas Marxovu snahu (tak jak se s jejím výsledkem setkáváme v *Kapitálu*) vysvětlit jednání a iracionální významy aktérů kapitalistického produkčního způsobu⁸ a zároveň iracionální významy, které tvoří obsah ekonomických teorií tohoto produkčního způsobu. Na základě vlastních pojmů patřících do řádu kategoriálního schématu Marxova teorie vysvětluje jednání aktérů i teoretickou reflexi tohoto jednání (teoretickou reflexi klasické politické ekonomie), a to pomocí významů, které jednotlivým aktérům nejsou či nemusí být známé, či mohou dokonce být s aktérským či s existujícím dosavadním teoretickým poznáním v rozporu (s. 27). Halas se ve své stručné práci zaměřuje samozřejmě pouze na výsek těchto aktérských významů (koherentního celku), konkrétně na Marxovo vysvětlení představy o rovnosti a svobodě mezi dvěma typickými představiteli kapitalistického produkčního způsobu: námezdním pracujícím (pracovníkem, který se živí jednoduše tím, že prodává svou pracovní sílu a dostává za to mzdu) a kapitalisty. Podle Marxe je tato představa přítomná nejen na úrovni aktérských významů, nýbrž se promítá i do teoretické roviny, např. v podobě základní teze o „přisvojování na základě vlastní práce“ čili „zákona přisvojení“ (s. 27). Marx pak na základě své kategoriální

cherches marxistes, 1979); týž, *Explication et reconstruction du „Capital“* (Paris: Presses universitaires de France, 2004).

⁷ Srov. Moishe Postone, *Time, Labor, and Social Domination. A Reinterpretation of Marx's Critical Theory* (New York: Cambridge University Press, 1993).

⁸ Halas ve svém textu používá překlad pojmů „výrobní způsob“, „výrobní vztahy“ apod., tak jak to odpovídá tradičním překladům Marxe do češtiny či slovenštiny. Jelikož Marx v němčině záměrně nepoužívá výrazy jako „Herstellung“ či „Erzeugung“ či ve francouzštině výrazy jako „fabrication“, které označují „výrobu“, ale drží se výrazu „Produktion“ v něm., resp. „production“ ve fr., které je odvozeno z lat. „produco“, jež označuje obecně tvořivou činnost, volím z toho důvodu pro překlad výrazu „Produktion“ výraz „produkce“, a nikoli „výroba“. Podrobněji k této terminologické otázce a otázkám překladu tohoto pojmu u Marxe (a pojmů z něj odvozených) viz Michael Hauser, „Ediční poznámka“, in Erich Fromm, *Obraz člověka u Marxe*, přel. M. Hauser (Brno: L. Marek, 2004), s. 150.

kritiky ukazuje, že tato teze je nekonzistentní se základními předpoklady klasické ekonomie, vede k rozporům a je ve své podstatě úplně iracionální.

Sám Marx charakterizuje *Kapitál* jako „kritiku ekonomických kategorií“ či „kritický výklad systému buržoazní ekonomie. Je to výklad systému a zároveň jeho kritika.“⁹ Klasická politická ekonomie udělala podle Marxe tu chybu, že „převzala [kategorie] z denního života bez jakékoli kritiky“.¹⁰ Z toho důvodu se pak „zapletla [...] do neřešitelných rozporů a zároveň poskytla pevnou operační základnu pro banality vulgární ekonomie, která zásadně uznává jedině vnější zdání jevů.“¹¹ Halas tuto Marxovu kritiku charakterizuje jako kritiku tzv. „kategoriálních chyb“, jak s tímto pojmem pracoval Gilbert Ryle.

Podle Ryla je úlohou filosofie právě odstraňování kategoriálních chyb, či jak přímo říká: „Filosofie je nahrazení kategoriálních zlovyků [habits] kategoriální disciplínou [disciplines].“¹² Přijmeme-li Rylou definici filosofie, můžeme pak říci, že Marx je v tomto ohledu (tedy vzhledem k jeho kategoriální kritice) skutečně filosofem par excellence (byť se kategoriální kritikou jeho filosofie nevyčerpává). Analýza této kategoriální kritiky, jak ji provádí Halas a řada dalších, pak ukazuje jeden z dalších významů Marxovy filosofie pro současnost.

Co ovšem Marx rozumí „kategorií“? Kategorie mohou mít jednak předteoretický význam a být „společensky platn[ými], tedy objektivní[m]i myšlenkov[ými] form[ami].“¹³ V těchto formách si své jednání uvědomují sami aktéři kapitalistické ekonomiky. Kategoriemi politické ekonomie se tyto formy stávají tehdy, když je politická ekonomie přebírá „z denního života bez jakékoli kritiky“. A zároveň kategoriemi jsou Marxem označovány kategorie užívané v Marxově vlastním kritickém teoretickém systému.

Kategorie tedy představují významové struktury, které se vztahují ke třem různým kontextům. Halas je označuje jako: *aktérský kontext* (který odpovídá předteoretické úrovni a předteoretickému chápání samotných aktérů); *teoretický kontext* (u Marxe mu odpovídá teoretická reflexe, jak ji prováděla klasická ekonomie); *kritický kontext* (u Marxe jeho vlastní kritická teorie, kategorie jeho *kritiky* politické ekonomie).

První dva kontexty jsou předmětem Marxovy kritiky politické ekonomie a představují to, co Halas v návaznosti na Faye a Moona nazývá „koherentním celkem“.¹⁴ Třetí registr představuje teoretické nástroje, jejichž pomocí je možno vysvětlit původ a iracionálnost

⁹ Marxův dopis Ferdinandu Lassalovi z 22. února 1958, in Karel Marx, Friedrich Engels, *Spisy*, sv. 29 (Praha: Svoboda, 1969), s. 612.

¹⁰ Karel Marx, *Kapitál. Kritika politické ekonomie*, díl I (Praha: SNPL, 1953), s. 567.

¹¹ *Ibid.*, s. 568.

¹² Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (London: Routledge, 2009), s. lxi. Citováno dle Halas, *Metodológia*, s. 34.

¹³ Marx, *Kapitál*, díl I, s. 94.

¹⁴ „Koherentní celek“ není přitom „koherentní“ a není mnohdy ani „celkem“, ale to je nyní zcela vedlejší.

těchto pojmů a odhalit v těchto dvou registrech jeho „kategoriální chyby“ a zároveň vysvětlit, *proč dochází k jejich vzniku*.

Halas následně stručně představuje Rylovo, Strawsonovo, Sommersovo, Walshovo a Sayerovo pojetí kategoriálních chyb a možnosti nápravy v podobě určité „kategoriální disciplíny“ a porovnává je s Marxovým, resp. ukazuje, v čem jejich úvahy mohou být inspirativní pro pochopení Marxovy kategoriální kritiky. Halas na tomto pozadí ukazuje, že „významnou součástí Marxova projektu je formulace určitých kritérií smysluplnosti (anebo adekvátnosti či racionality) pro propozice politické ekonomie i aktérských reflexí, a následná kritika některých klíčových tvrzení ekonomické teorie jako neodpovídajících těmto kritériím“ (s. 37). Vzhledem k tomu, že Marxovo pojetí kategoriální chyby se však od pojetí výše uvedených autorů odlišuje, považuje Halas ve svém textu za kategoriální chybu jakožto předmět Marxovy kritiky jednoduše ty „propozice, které jsou v rozporu s *pravidly* používání kategorií. Kategoriální chyba tedy v tomto smyslu znamená takové použití kategorie v explanans anebo v definiens, které je v rozporu s použitím pravidel“ (s. 42). Tato pravidla pak Halas definuje.

Definování těchto pravidel vychází z rozdělení kategorií do tří skupin či registrů: 1) věcné a společenské; 2) transhistorické a historicky specifické; 3) exoterické a ezoterické. Kategoriální chyby pak vznikají záměnou, či spíše konfuzí věcného a společenského, transhistorického a historicky specifického a exoterického za ezoterického.

První případ konfuze a záměny věcného a společenského vede ke kategoriální chybě, která má za následek, že společenské aspekty kapitalistické produkce, aspekty, které jsou důsledkem určitých společenských vztahů, jsou považovány za vlastnosti věcí samých jakožto přirozených a přírodních objektů. Společenské, společensky produkované aspekty se tak (v důsledku kategoriální chyby) *naturalizují*. Kritika kategoriálních chyb naopak vede k jejich *denaturalizaci*, ke zbavení zdání o jejich domnělé přirozenosti. (S. 50)

Druhý případ se týká konfuze transhistorického a historicky specifického. (Halas v této části mj. přesvědčivě ukazuje, že *věcné* nelze ztotožňovat s transhistorickým.) V tomto typu konfuze (pomineme-li všechny detaily a zvolíme-li jen jeden příklad) dochází podle Marxe například tehdy, když námezdní práce jako historicky specifická podoba organizace práce je zaměňována za práci jako *transhistorickou* podmínku existence člověka. (S. 55) K porušení pravidel vedoucích ke konfuzi transhistorického a historicky specifického tak dochází tehdy, když určité společenské vztahy a jiné aspekty, které jsou specifické pro kapitalistický produkční způsob, jsou považovány za obecný rys jakéhokoliv způsobu produkce nezávisle na jeho společenské formě. (Z každého produkčního nástroje se tak dělá kapitál, z každého lovce-sběrače de facto kapitalista apod.) Takto se to, co je specifickým rysem určitého způsobu produkce, zvětňuje, převádí na něco nehistorického, *dehistorizuje se*. Odstranění kategoriálních chyb tohoto druhu korektními vysvětleními či definicemi naopak vede k jejich *historizaci*.

Nejvýznamnějším případem konfuze je ovšem podle Halase konfuze mezi exoterickým a ezoterickým. Jedná se o konfuzi mezi pojmy, které podle Marxe vyjadřují „vnitřní souvislost“, „skrytou strukturu“ či „podstatu“ (ezoterické pojmy), a pojmy, které

vyjadřují „jev“, to, jak se věci projevují navenek (exoterické pojmy), tedy pojmy, jež podle Marxe vznikají pouze „zevšeobecněním jevů“, aniž by pronikaly k podstatě. Rozlišení mezi exoterickými a ezoterickými pojmy považuje Halas za klíč k pochopení kritické funkce Marxovy teorie (s. 59) a vlastně i za klíč k pochopení *původu* výše uvedených kategoriálních chyb. *Dehistorizovaný a naturalizovaný obsah* pojmů, s nimiž politická ekonomie pracuje, vychází nakonec z toho, že politická ekonomie vychází mnohdy (ne vždy, čímž se liší od tzv. vulgární ekonomie) z „povrchu“ společenské skutečnosti, jejíž pojmy pouze přebírá a zevšeobecňuje. Halas uvádí ve svém textu řadu příkladů, kdy Marx tím, že odhaluje vnitřní souvislost kategorií politické ekonomie, zbavuje zároveň tyto pojmy zdání jejich transhistoričnosti a přirozenosti a dochází naopak k problematice jejich společenské konstituovanosti. Jedině tak lze koneckonců vyjádřit jejich historickou specifičnost.

Tím se dostáváme již k vlastní Marxově metodě, která, jak vyjádřila již spousta teoretiků a jak o ní hovoří ostatně Marx sám v *Rukopisech Grundrisse*, vede od exoterického k ezoterickému (od jevových forem k podstatě) a odtud zpět k exoterickému, které je vysvětleno jako projev předtím odhalených hlubších, skrytých souvislostí. Halas (srov. s. 73) tento metodologický přístup interpretuje tak, že Marxova kritika politické ekonomie v podstatě představuje společenskovědní teorii, která zkoumá historicky specifické a společenské aspekty praktik či jednání, která jsou specifické pro kapitalistickou společnost.

„Koherentní celek“ aktérských a teoretických významů přitom [Marx] konfrontuje s vlastním „kategoriálním schématem“. Ten zahrnuje jednak pojmy, z nichž možno vystavět nové chápání skryté struktury kapitalistické produkce (*ezoterické*), jednak takové pojmy, které tuto vnitřní souvislost zobrazují takřikajíc z pohledů aktérů (*exoterické*). Cílem teorie je ustanovit mezi „koherentním celkem“ a „kategoriálním schématem“ takové vztahy, které umožní vysvětlit aktérské a teoretické významy pomocí kategorií, které jsou aktérům neznámé. Chce tak ukázat, že aktéři systematicky chybně reflektují vlastní praktiky, které též *naturalizují a dehistorizují*. (S. 73)

Zároveň ukazuje, jak tato iracionální přesvědčení reprodukují nevědomě daný systém praktik, resp. danou společenskou strukturu.

Výsledná teorie tedy vysvětluje jednání aktérů z příčin, které jim (případně teoretikům, kteří přebírají pojmy z žité zkušenosti, *aktérského kontextu*) zůstávají neznámé; vysvětluje reálné účinky tohoto jednání, které jsou nezamýšlené či nevědomované, a vysvětluje, proč tyto příčiny a účinky jimi zůstávají nevědomované, případně pochopené iracionálním způsobem. Vysvětluje tedy exoterické pojmy jako nutné formy ezoterického. (S. 86–87)

Halas způsob této Marxovy výstavby kritické teorie a jeho kritické funkce dále přibližuje, a zejména jej dokumentuje na příkladu, kdy rovnost a svoboda ve sféře oběhu

je nutnou jevou formou skryté struktury výroby, „takže vztah vykořisťování v jedné sféře se nutně projevuje jako vztah rovnosti (a též svobody) v jiné sféře“ (s. 74). Povaha tohoto vztahu zůstává přitom „aktérům skrytá, protože oba při reflexi vlastního postavení tváří v tvář druhému aktérovi vycházejí primárně z toho, jak se jejich vztah jeví ve sféře oběhu ‚na povrchu‘ buržoazní společnosti“ (*ibid.*).

V rámci přiblížení Marxovy kategoriální výstavby přibližuje Halas dále jeho metodu *reductio ad absurdum* (jako nástroj Marxovy kritiky kategorií), kdy je ukázáno, že z akterských a teoretických (tj. nekritických) přesvědčení plynou absurdní důsledky, a dále přibližuje tuto Marxovu imanentní kritiku kategorií. (Imanentní proto, že v podstatě předběžně přijímá stanovisko oponenta, ukáže jeho rozpory či absurdní důsledky, což zase slouží jako předběžné zdůvodnění nového pojetí. Nevychází z vnějších, vůči kritizované teorie arbitrárně zvolených předpokladů, ale z předpokladů kritizované teorie samé). Zajímavý je v tomto bodě Halasův názor, že pojem dialektika, který se v *Kapitálu*, nepočítáme-li doslovy a předmluvy, dvakrát objevuje, „je možno chápat velmi starosvětsky jako způsob argumentace založený [právě] na formě *reductio ad absurdum*“ (s. 115). Na základě využití prostředků analytické filosofie, zejm. Ryla, se v jedné z kapitol pokouší tuto tezi obhájit. Byť se nedomnívám, že by bylo možno užití Marxovy dialektiky redukovat na způsob argumentace ad absurdum, je třeba říci, že tento význam se v ní významně projevuje, a je třeba také přiznat tomuto pokusu původnost a nespornou zajímavost.

*

Podíváme-li se na Halasovu knihu jako celek, je třeba ocenit především její jasnost a přehlednost a snahu představit Marxovu kritickou filosofii současnými filosofickými prostředky analytické filosofie, bez toho, že by se nějak otupovalo ostří Marxovy kritiky. Halas se neutápí v enigmatických pojmech a formulacích, ale pokouší se analyticky přesně vyjádřit základní strukturu Marxových argumentů, nastínit je v novém světle, a vyjádřit tak samu podstatu „kritické funkce“ Marxovy teorie, kterou chce rigorózně formulovat. Tato formulace přitom není samoučelná, ale Halas se pokouší ukázat (a myslím, že poměrně úspěšně), v čem a jak lze tyto závěry uplatnit právě pro kritickou teorii v současnosti a v čem „je pravda, kterou tyto teorie přinášejí, osvobozující. A v čase, kdy se nejen ekonomická politika formuluje v jazyku přírodní nevyhnutelnosti, i nanejvýš potřebná.“ (S. 138)